

Ter inleiding

Hoogland is nu een deel van Amersfoort, maar was daarvoor een zelfstandige, voornamelijk agrarische gemeente. In vroegere eeuwen was een groot deel van de grond en de boerderijen in handen van Amersfoortse burgers. Maar opmerkelijker was dat een groep personen, die zich 'malen' noemden, een aantal stukken land in Hoogland in collectief bezit hadden en op grond daarvan tot begin 18^e eeuw ook bepaalde overheidstaken uitoefenden.

In de middeleeuwen ontstond daar een 'maalschap'. Dat was een genootschap van boeren die de nog niet in cultuur gebrachte gronden van de dorpsgemeenschap beheerde, indien gewenst, ontgon. Dit was in die tijd niet ongewoon. In andere streken werden zulke genootschappen 'marken' genoemd, een naam die sinds de Markenwet van 1886 algemeen werd gebruikt en daarin wettelijk werd omschreven. Ook na de ontginningen van deze woeste gronden bleven die genootschappen soms bestaan, omdat ze inmiddels een plaats in het bestuursleven van het betreffende dorp hadden ingenomen. Hier en daar werden deze genootschappen in de private sfeer voortgezet toen nieuwe wetgeving in de 19^e eeuw hier een einde aan maakte: de grond werd niet verdeeld, maar in gezamenlijk eigendom gehouden.

Dit was ook in Hoogland het geval, zodat de middeleeuwse maalschap nog steeds bestaat: de malen op het Hoogland.

De vroegste geschiedenis

De oorkonde van 8 juni 777, waarbij Karel de Grote het domein Leusden inclusief vier wouden aan weerszijden van de rivier de Eem aan de Utrechtse kerk schonk, vormt het begin van de agrarische geschiedenis van Eemland. Eén van die wouden werd 'Widoc' genoemd, wat waarschijnlijk 'Wede' was, op het Hogeland ten noorden van Amersfoort. Op verschillende open plekken in die bossen zal rond 777 al bewoning zijn geweest; daar zijn bewijzen van gevonden uit de 9e en 10e eeuw.

Een domein was een exploitatie-eenheid van grootgrondbezit, met een centraal gebouw (de *curtis* of *hof*) waar de *meier* als vertegenwoordiger van de grootgrondbezitter zetelde met daar omheen de woninkjes van de onvrije boeren die het land bewerkten; deels voor de landheer, deels voor zichzelf. De meiers hadden naast hun beheerstaak ook een rechterlijke taak. Ook meiers waren onvrijen, maar met een hele hoge status als bisschoppelijke dienaren.

Om de grond te mogen gebruiken moest betaald worden: in het Latijn heette dat *census* wat in het Nederlands *cijns* heette of, in het Utrechtse, *tijns*. Dit te bewerken land werd de *eng* genoemd. De ongecultiveerde gronden heetten de *meent*. Deze werden, waar mogelijk, gemeenschappelijk gebruikt. Vooral de bossen waren voor deze landbouwers belangrijk: bouwmetaal, brandstof, stalstrooisel en de varkens konden daar 'eikelen'.

In het midden van de 9^e eeuw raakte Utrecht als kerkelijk centrum in opbouw in het ongerede door de invallen van de Noormannen en de vlucht van de bisschop. Pas in het begin van de 10^e eeuw werd de situatie weer normaal en keerde de bisschop terug. Maar pas uit de 11^e eeuw hebben we weer oorkonden (uit 1028 en 1050) die iets meedelen over Eemland. De stichting van het klooster op de Heiligenberg bij de Eem door bisschop Ansfried zou van groot belang blijken voor de toekomst van Eemland. Het klooster hield zich ook bezig met ontginningen om zijn bezittingen productiever te maken. De bezittingen van de abdij van Hohorst bestonden in 1050 uit twintig en een halve hoeve in Hees en Soest "met hun toebehoren", het bouwland bij Amersfoort, het abdijcomplex te Hohorst met nieuw ontgonnen grond en een halve hoeve te Leusden. Een hoeve was niet een boerderij zoals nu, maar een agrarische bedrijfseenheid van ongeveer 16 morgen met daarbij ook een aandeel in de meent. Een dergelijk aandeel heette een *waarschap*.

Het kloostergebouw op de Heiligenberg bleef dienstdoen als administratief centrum, ook nadat de abdij zelf halverwege de 11^e eeuw werd verplaatst naar Utrecht om daar als Sint-Paulusabdij verder te gaan. Later, waarschijnlijk ergens in de 12^e eeuw, werd de Heiligenberg als centrum van de abdijsgoederen vervangen door het hof van Emmeklaar op het Hogeland, wat in 1254 voor het eerst wordt genoemd.

Het duurde tot na de Hervorming, laatste deel van de 16^e eeuw, dat er parochievorming plaats vond op het Hogeland; er was geen dorpskern en het gebied was dun bevolkt. In de eeuwen daarvoor bleven de aanwezige boeren ter kerke gaan in Leusden; ze passeerden zelfs de inmiddels gebouwde kerk in Amersfoort, wat in die tijd eigenlijk een enclave was van de parochie Leusden. Tevens woonden vele grondbezitters in het Hogeland in Amersfoort. Van hen zouden de financiële middelen moeten komen om een kerk te bouwen en een pastoor te onderhouden. Maar omdat deze burgers toch geen parochianen zouden worden hadden ze hier geen belang bij.

Parochiekerken bezaten naast land ook rechten op *tienden*. Tien procent van de landopbrengst van de boeren moest afgedragen worden aan de kerk of het klooster van wie de grond was. Het tiendrecht van de abdij van Sint Paulus betrof Emmeklaar.

Maalschap en Malen

Boeren en Amersfoortse burgers als malen

De boeren van de hoeven waaraan waarschappen verbonden waren sloten zich aaneen tot *maalschappen*. De gerechtigden zelf werden *malen* genoemd. Het maalschap ontstond hoogstwaarschijnlijk ruim vóór de 13^e en 14^e eeuw toen de malen zelf belangrijke heren waren geworden en (deels) als burgers in de stad woonden.

Naast de boeren van de 'gewaardeerde' hoeven waren er ook nog andere, kleinere boeren. Zij werden *coters* genoemd: keuterboertjes. Zij hadden geen rechten in de woeste grond en hadden geen waarschappen. Hoe de verhouding precies was tussen boeren en coters is onbekend.

De oudste maalschap in het bisdom Utrecht die als zodanig in bronnen wordt genoemd is die van Maarn-Maarsbergen in een oorkonde van 1227. Het maalschap van Wede en Emmeklaar komen we voor het eerst tegen in 1282 en wel op 15 februari. Op die dag verkochten ene Lubbert en zijn zoon Volkwijn een jaarlijkse rente van zes mud rogge uit de helft van hun curtis Sneul. Zij deden dat ten overstaan van hen die malen worden genoemd (*illi qui malen vocanter*). Er worden zeven malen bij name genoemd in de oorkonde. De tweede tekst is van een jaar later. Op 24 maart 1283 gaf de abt van Sint Paulus aan Wouter van Amersfoort het goed Emmeklaar en de rechtsmacht over onontgonnen land naast Hoevelaken (ong. 32 morgen) in leen. De oorkonde vermeldt dat de *hominus* van Hoevelaken dit onontgonnen land voor eigen gebruik gekocht hadden van de *homines* van Wede en Emmeklaar, *qui dicuntur malen* (mannen die malen genoemd worden).

Twee zaken zijn hier van belang. In de eerste akte zien we dat er rechtshandelingen betreffende onroerend goed plaats vinden ten overstaan van malen. De tweede akte geeft aan dat de malen gezamenlijk bezitsrechten op onroerend goed hadden die verkocht konden worden.

De eerste namen die we van malen kennen komen uit de oorkonde van 1282: Evert en Andries van Liendert, Ricoud van den Bosch, Lambekijn en Evert van *Timnelar*, Gerrit van Lewen en Jan de Coninck. De originele oorkonde is er niet meer; die is slechts in late afschriften van een vidimus (een authentiek afschrift) uit 1293 bewaard. Timnelar is waarschijnlijk een verschrijving en zou heel goed Emiclar kunnen zijn.

Uit vergelijking van verschillende namenlijsten kan opgemaakt worden dat de band tussen de malen en het stadsbestuur van Amersfoort tamelijk nauw is; verschillende malen zijn daar schepen of schout geweest. Vanaf 1405, als alle schepenen van Amersfoort bekend zijn, zien we dat vele malen Amersfoorters zijn. Het kwam trouwens veel vaker voor dat gegoede burgers van een dorp of stad grond bezaten elders buiten dat dorp of die stad. Dat recht op grondbezit was niet alleen maar voorbehouden aan adel of kerk.

De goederen en erven van de malen

Uit schriftelijke bronnen uit 1423 blijkt het maalschap van Wede en Emmeklaar zestien 'hoeven' te bestaan. Dat waren geen boerderijen maar een achterhaalde oppervlaktemaat uit het Nedersticht die per hoeve ongeveer 16 morgen land bevatte. In 1423 werd een hoeve geschat op 40 morgen. Hierover werd 'morgengeld', bisschoppelijke belasting, geheven. In totaal zijn er 16 hoeven, dus totaal zo'n 640 morgen wat omgerekend ongeveer 544 hectare was.

Uit de lijst van 1446 blijkt dat een hoeve nu werd geschat op 35 morgen. Samen met de grond van de coters kwam men op 18 hoeven, dus 630 morgen (535 ha).

Twee lijsten, uit 1528 en 1583, zijn opgemaakt in verband met het onderhoud en de schouw van de Malewetering. Het zijn dezelfde namen, maar in de lijst van 1583 staan ook de goederen vermeld. Hierdoor zijn nu de meeste hoeven geïdentificeerd.

De relatie van deze hoeven met de Sint-Paulusabdij uit Utrecht lijkt duidelijk vanwege de tijnsverplichting, maar niet van alle hoeven zijn akten van intijnsgeving van hele hoeven. Soms was het tijnsgoed omgezet in leengoed en kwam het in andere handen.

Uit ongeveer dezelfde tijd als het hoevelijstje van de abdij is ook een lijstje met namen en tijnsbedragen bewaard, die de abt jaarlijks werkelijk beurde. Die namen stemmen maar gedeeltelijk overeen met de namen op het hoevelijstje.

De ontginning van de waarschappen

Wede en Emmeklaar waren geen dorpen, maar bestonden uit verspreid gelegen boerderijen zonder specifieke woonkern. Ook was er geen centrale eng. Iedere boerderij had zijn eigen eng.

Stukje bij beetje werd de woeste grond omgezet in bouwland. Deze ontginningen werden uitgevoerd in maalschapsverband.

In de loop van de eeuwen vervaagde de relatie met de malengoederen door vererving en verkoop.

Dat was minder het geval met het tiendrecht, wat behouden bleef bij de wisseling van eigenaar van de grond. Dit recht is pas afgeschaft in 1909 door de Tiendwet 1907.

Het gereserveerd bezit van de gemene malen

Het gezamenlijke optreden van de malen bij het in cultuur brengen van woeste gronden leidde er soms toe dat sommige stukjes land, zoals 'geren', bij de verdeling overbleven. Die werden door het maalschap gekocht, die ze vervolgens of in tijns uitgaf of in gemeenschappelijk bezit hield en verpachtte. In beide gevallen was de opbrengst voor de malen. Er zijn verschillende tijnslijsten met namen en bedragen bewaard gebleven. Voor de lokalisatie van hun gronden gebruikten de malen een kaart uit 1591, die later ontvreemd is. Wij beschikken nu slechts over een kaart uit 1867 wat een kopie is van een verloren gegane kaart uit het eerste deel van de 18e eeuw. Alles bij elkaar was het malenland rond de 80 morgen groot.

Malenrenten en malenporties

Eén maal per jaar werd aan de malen hun aandeel in de opbrengst van de gemeenschappelijke tijnsen en landen uitgekeerd. Het bezit van een malenhoeve betekende dus dat men ook een aandeel in het gemeenschappelijke malenbezit had. Werd de hoeve gesplitst, bijv. door vererving, dan werden ook de waarschappen en het aandeel in de opbrengst van het malenbezit gedeeld.

In het hoevenlijstje van 1583 bedroeg het aantal hoeven 15 ½ (Zielhorst telde voor 1 ½), het aantal eigenaren 20 en het aantal delers in de malenrenten 29. Het aandeel in de renten, voortvloeiend uit een hoeve werd 'malenportie' genoemd. Zo heet dat nog steeds.

Johan van Oldenbarnevelt was maal sinds 1590. Hij was een van de weinigen die zowel een malenhoeve als een aandeel in het gemeenschappelijke malengoed bezat. Na zijn terechtstelling in 1619 werd i.v.m. de verbeurdverklaring een inventaris van zijn bezittingen gemaakt: het goed Groot Emmeklaar en de portie in de malenrenten werden apart opgevoerd.

Het overdragen van malenrenten zonder specifieke locatie werd in de eeuwen daarna gebruikelijk. Een willekeurige overdracht uit de 18^e eeuw wordt beschreven als een vierde portie (een kwart) van een hoeve. Dat wordt de standaard. De rente van een hele hoeve is dus afkomstig van 4 porties. Het geheel van de 15 ½ hoeven was dus verdeeld in 62 porties. In 1735 besloten de malen een portie van Maurits Cornelis van Nierop aan te kopen voor rekening van de gemene malen. Het college van de malen bestond toen uit 61 porties. En zo is het heden ten dage nog steeds!

De rol van de malen in het openbare leven

De malen in het gerecht

Op het platteland van Utrecht was het in de vroege middeleeuwen normaal dat de buren recht spraken in kleine plaatselijke zaken, over de overdracht van onroerend goed stonden, bestuurszaken regelden en voor de afwatering zorgden. De buren deden dat onder leiding van de schout die de vonnissen uitvoerde. Waar maalschappen waren ontstaan lag de zaak echter verschillend. In Wede en Emmeklaar nam de maalschap een sterke overheersende plaats in omdat een burengemeenschap aanvankelijk ontbrak. Alles werd bedisseld door de malen en niet door de bezitters van de nieuwe goederen. Anders dan elders in het Utrechtse was de maalschap het kader van de rechtshandeling en werden de schout en het gerecht niet of slechts zijdelings genoemd en werd een oorkonde bezegeld met het malenzegel. Dit zegel, gemaakt ergens tussen 1282 en 1328, had een beeltenis van de apostel Paulus en verwees dus naar de abdij, de gerechtsheer en oorspronkelijk ook grondheer van het grootste deel van de maalschap. Het randschrift heeft de tekst: *DIT ES DER MALEN SEGEL VAN WEDE ENDE VAN EMMICLAER.*

Na het midden van de 14^e eeuw blijkt die exclusiviteit van de malen verdwenen te zijn. Uit bewaarde oorkonden blijkt nauwelijks meer een afwijking met de plattelandsgerechten elders in het Utrechtse. De oorkonden staan op naam van een schout en de malen zegelden individueel na de schout. Het gemene malenzegel bleef in de regel ongebruikt. Uit de periode vóór 1500 worden 5 schouten van de abt van Sint-Paulus en 7 schouten van de bisschop genoemd. Er zijn dan 5 gerechten: de bisschoppelijke gerechten Koelhorst, Overzeldert en Wede en de abtsgerechten Emmeklaar en Nederzeldert. Tevens was er een minigerecht: Langenoord. De schouten werkten soms in meer dan één gerecht. De rechtshandelingen vonden in de regel in Amersfoort plaats. Bij de overdracht van onroerend goed was vaak een tijnsmeester aanwezig, soms zelfs twee. Waar twee tijnsmeesters aanwezig waren zal er één zijn opgetreden namens de heer van Wede. De andere tijnsmeester was steeds tijnsmeester van de gemene malen.

Koelhorst, een afzonderlijk maalschap?

Koelhorst vormde een eigen eenheid onder de bisschop als gerechtsheer en tiendheer. Koelhorst werd een curtis genoemd, toekomend aan de familie van Lokhorst. In de 15^e eeuw blijkt Koelhorst verder verdeeld te zijn en de stad Amersfoort lijkt er geen rechten meer te hebben. Het was een kleine buurt met een brink, een meent en zelfs een kapel. Maar was het ook een maalschap? De maalschap van Wede en Emmeklaar lijkt zich niet te hebben uitgestrekt over het gerecht Koelhorst. Ook in Koelhorst werd aan ontginningen gedaan. De Koelhorster meent was ooit gemeenschappelijk bezit geweest en komt in de 14^e eeuw al voor als verdeeld en ontgonnen. Deze ontginningen kunnen echter net zo goed als buurschapverband zijn gedaan als in maalschapsverband. In de bekende bronnen bestond geen maalschap van Koelhorst, maar het bestaan ervan in een vroeger stadium kan niet worden uitgesloten.

De Sint-Nicolaaskapel wordt in 1363 al vermeld. Nu had een kapel minder rechten dan een parochiekerk. Er was een kapelaan die missen las. Voor doop, huwelijk, begraven was men aangewezen op de parochiekerk. Maar soms waren de rechten van een kapel uitgebreider en benaderden ze de rechten van een parochiekerk. Dat was hier ook het geval. Er was waarschijnlijk zelfs zielzorg en niet alleen voor de bewoners van Koelhorst maar voor heel het Hogeland. De gewone kerkgang vond plaats in deze kapel en de malen van Wede en Emmeklaar lieten daar dan ook het schouwen van de watergangen afkondigen.

Omstreeks 1579 werden de katholieke diensten gestaakt en de kapel door de Staten van Utrecht gesloten.

Het gerecht Hoogland

In de loop van de 16^e eeuw traden er enkele belangrijke wijzigingen op in het plaatselijk bestuur waardoor de malen in het openbare leven een kleinere rol kregen. Het Hogeland is daarvoor vooral een geografisch begrip, wat Koelhorst, Wede en Emmeklaar omvatte, soms met inbegrip van Zeldert. Langzamerhand kwam het ook als bestuurlijke omschrijving in zwang. Het gerecht heette Hoogland,

het gebied het Hogeland.

De schout van Hoogland stond na 1528 (de bisschop van Utrecht verliest dan zijn gezag als landsheer) in dienst van de Habsburgse vorst en na diens afzetting in 1581 in dienst van de Staten van Utrecht. Ook het abtsgerecht Emmeklaar verdween en werd aan het gerecht Hoogland toegevoegd. De schout Goert Verhaer vergroeide met het gerecht Hoogland en met de maalschap. En werd door de koop van twee porties zelf maal. Sinds die tijd vonden de jaarlijkse malenvergaderingen bij hem thuis in Amersfoort plaats. Midden in Hoogland bestond echter nog steeds het minigerecht (Emmeklaar en) Langenoord. De rechtsmacht hiervan behoorde niet tot de Staten van Utrecht, maar aan particulieren. Het is echter verwarrend wat er nu precies met Emmeklaar bedoeld werd. Er waren drie goederen met de naam Emmeklaar: Groot Emmeklaar, Klein Emmeklaar en Emmeklaar en Langenoord. Het laatste was tevens een minigerecht, maar feitelijk beperkt tot Langenoord, een goed van 24 morgen groot. In de 17^e eeuw is er veel gedoe geweest omtrent de rechten van dit minigerecht, waarbij de familie Foeyt een bedenkelijke rol heeft gespeeld. Vooral Maria Foeyt trachtte de Staten van Utrecht om de tuin te leiden en meer rechten te verwerven. Uiteindelijk behield Maria Foeyt het gerecht Emmeklaar, dat van Hoogland werd afgescheiden.

De malen als schouwers van waterstaatswerken

Grondeigenaren moesten voor een goede afwatering zorgen: sloten op hun erven op diepte houden en ontdoen van plantengroei. De sloten voerden het water af naar grotere watergangen, waarvan het onderhoud verdeeld was in zogenaamde 'slagen'. De gezamenlijke grondbezitters van de hele gemeenschap zorgden ieder voor een eigen 'slag'. Ook het onderhoud van wegen werd zo verdeeld onder elkaar. De gerechten zagen erop toe d.m.v. een schouw dat iedereen zich aan de gemaakte afspraken hield. Nalatigheid werd bestraft. In Wede en Emmeklaar was niet het gerecht, maar de maalschap het kader waarin het onderhoud en de schouw plaatsvond. De malen schouwden, de schout was degene die de door hen uitgedeelde straffen ten uitvoer bracht.

Het grootste deel van Wede loosde zijn water via een wetering naar de Eem, deels over eigen en deels over andermans grond. Emmeklaar loosde via de gegraven Malewetering die via Koelhorst op de Eem uitkwam. Een wetering over 'vreemde' grond heette in de middeleeuwen een 'uitwetering' of 'buitenwetering'. Het onderhoud daarvan vereiste een speciale regeling. Dit onderhoud werd verdeeld in kleine slagen, 'uitslagen' of 'buitenslagen' genaamd en gedaan door de eigenaren van het land waarvoor het bedoeld was, in dit geval aan de malen. Toen voor Koelhorst een dijk werd aangelegd tegen de Eem was er een sluis nodig om het water van de uitwetering te kunnen lozen. Die sluis stond later bekend als de Malesluis.

Koelhorst zelf had vooreerst een eigen wetering. In de 16^e eeuw loosde de Koelhorster meent zijn water ook via de Malesluis. Toen deze in 1540 vernieuwd moest worden betaalden de malen voor twee derde en Koelhorst voor een derde. Dat bepaalde de stad Amersfoort vanwege het grote belang voor de stad van de rivier en de dijken. De Malesluis functioneerde echter in 1592 al buiten de malen om.

In de tweede helft van de 16^e eeuw nam de waterdruk in de Eem toe vanwege de grootscheepse veenontginning in Veenedaal; het water daarvan liep door de Schoonbekergrift naar de Eem. De stad Amersfoort nam het voortouw om de Eem te verdiepen en zo voor een betere waterafvoer te zorgen. Alle dorpen en buurtschappen moesten mee betalen en werklieden beschikbaar stellen. In de Malewetering werd door de malen een nieuwe sluis aangebracht. Er was nu een betere afwatering mogelijk van de erven van Kattenbroek en Schothorst. Door verdere ontginningen werd het water lozen een steeds groter probleem. Hier en daar werden dijkjes aangelegd om het water te keren.

Nadat in 1595 de Grebbedijk doorbrak waren grote delen van de Vallei in de problemen gekomen en ook de stad Amersfoort leed grote schade. Onder supervisie van de Staten van Utrecht werden grote werken aan Eem en Grebbedijk uitgevoerd. Tevens werden diverse waterlozingen beter geregeld en werden nieuwe watergangen aangelegd. Het belangrijkste was de instelling van het waterschap van de Rivier de Eem en uitmondende beken in 1616 onder een watergraaf en heemraden. De belangrijkste taak van dit waterschap werd in eerste instantie het wegwerken van de schulden die ontstaan waren door de aanpassingen aan de Eem.

De onderhoudsplichtigen van alle waterwegen bleven dezelfde als vanouds. De schouw werd door de

schout, twee leden van het gerecht en de heemraden gedaan; de malen kwamen er niet meer aan te pas. Dat vonden de malen niet leuk en stuurden een rekest naar de Staten van Utrecht om te wijzen op hun oude schouwrecht. Johan van Oldenbarnevelt tekende dit rekest persoonlijk en als eerste. Kennelijk moest dat indruk maken. Hoe het ook zij: de malen kregen in 1617 weer schouwrecht. Het gerecht Hoogland zat daar erg mee in z'n maag en gingen een proces aan. In 1620 werd een akkoord bereikt: malen en gerecht zouden samen gaan schouwen. Over de periode 1620-1779 zijn de schouwverslagen in het malenarchief bewaard, over de latere jaren incidenteel. In de loop van de tijd echter was de deelname van malenschouwers verworpen tot louter een traditie en bracht de schouw geen grote werken meer teweeg. Naarmate het belang van de malen afnam, nam het belang van de geërfden toe.

In 1773 vonden de gerechten van Hoogland en Emmeklaar dat de schouwbrief van 1616 aan vervanging toe was. De nieuwe schouwbrief werd goedgekeurd door de Staten van Utrecht.

De malen verdwijnen uit het openbare leven

In de 16^e eeuw verschoof het begrip 'malen' van bezitters van malenhoeven naar gerechtigden in de opbrengsten van algemeen malengoed. In de rechtbank werden de geërfden en pachters overheersend en verdwenen de malen bijna geheel. Alleen bij overdracht van land waaruit de malen tijns ontvingen waren zij nog aanwezig in het gerecht met hun tijnsmeester. Ook het gebruik van het malenzegel nam langzaam af. Slechts in zeldzame gevallen bij overdracht van een deel van het malenland en bij malenporties werd het nog gebruikt. Het begrip maalschap verdween in de 17^e eeuw uit de actuele bescheiden. Ook de term 'malen van Wede en Emmeklaar' verdween. Het waren historische begrippen geworden.

In 1799 werd door de schout en het gerecht van Hoogland een poging gedaan helemaal van de malen af te komen. Zij stelden een nieuwe schouwbrief op zonder de malen daarin te kennen. De malen protesteerden en kregen gelijk. De nieuwe schouwbrief trad niet in werking en die van 1773 bleef gehandhaafd. In de loop van de Franse overheersing werden de malen buiten de schouw zelf gehouden: ze kregen geen uitnodiging meer en het gemeentebestuur van Hoogland betaalde ook de daggelden van het schouwen niet meer uit. Direct na de Franse tijd, in 1814, probeerde de rentmeester van de malen bij de gouverneur van de Staten en deze daggelden alsnog uitbetaald te krijgen en de oude schouwrechten terug te krijgen. Na adviezen ingewonnen te hebben oordeelde de gouverneur negatief: op grond van de bestaande wetgeving was het de gemeente die de zorg had voor schouw en toezicht op openbare (water)werken. Toen echter in 1817 bij Koninklijk Besluit de dijk- en polderbesturen in hun vroegere functies werden hersteld dienden de malen een nieuw rekest in. Maar ook nu werd negatief gereageerd. De officiële openbare rol van de malen was uitgespeeld.

De interne organisatie

Organisatie van de gemene malen

Pas vanaf 1552 weten we hoe de malen waren georganiseerd, aan de hand van bewaarde rekeningen. Jaarlijks werd er door de malen uit hun midden een aankomend rentmeester aangewezen die gedurende een jaar de zittende rentmeester assisteerde en het jaar erop zelf rentmeester werd. Rentmeester werd niet zomaar iedereen; niet het aantal porties wat men bezat was doorslag gevend, maar de sociale positie.

De rentmeester diende de jaarrekening op te stellen. Tevens fungeerden zij als tijnsmeester. In 1743 lezen we dat er drie rent- en tijnsmeesters zijn, al maakte slechts één de jaarrekening op.

De malen werden jaarlijks ter vergadering geroepen op Sint Margriet, 13 juli, behalve als die dag op vrijdag, zaterdag of zondag valt: dan wordt de eerstvolgende maandag als vergaderdag gekozen. De nieuwe aankomende rentmeester werd aangewezen en de uitdeling van de renten vond plaats. Aansluitend werd er gezamenlijk gegeten en gedronken, vooral bier. Tevens werden er veel kersen genuttigd, zo vermeldden rekeningen. De vergaderingen zullen een informeel karakter hebben gehad, want er was nog geen sprake van een voorzitter.

Ook de schouw werd door malenvertegenwoordigers gedaan, samen met de schout van Hoogland en ook daarna was er een gezamenlijke maaltijd. De afkondiging van de schouwdag werd gedaan in de kapel van Koelhorst en later in de parochiekerk van Leusden. In de 17^e eeuw werd alleen in Amersfoort afgekondigd; niet meer in de kerk maar door het uithangen van een schouwbrief, zowel aan de Sint-Joriskerk als aan de Bloemendalse Poort. Poortwachters en kosteren werden hiervoor betaald.

Besluiten werden genomen met meerderheid van stemmen. Afwezigen hadden geen stem. Soms waren er ook buiten Sint Margriet kleinere vergaderingen.

Bij het sluiten van de rekening op Sint Margriet of op de dagen daarna werden het archief en het zegel door de eerste rentmeester overgedragen aan de aankomend rentmeester die daar dan een jaar lang de zorg over had. Het archief stelde in de 16^e eeuw nog niet veel voor: een vijftal akten. Eind van die eeuw kwam daar een protokolboek, een rekenboek en een register van verhuur bij. In de 17^e eeuw groeide het archief met een resolutieboek, losse akten, obligaties, sententies (gerechtelijke uitspraken) en enkele proceszakken met inhoud. Naast de doos voor het zegel kwam er een kistje voor de papieren en in 1656 een grote kist met twee sloten. Helaas zijn veel papieren verloren gegaan, óók het protokolboek.

Vast personeel was er niet, wel zo nu en dan iemand voor bepaalde werkzaamheden. De secretaris was meestal de secretaris van het gerecht Hoogland. Naast secretaris waren zij tevens notaris in Amersfoort.

De malen als 'college'.

Na het in onbruik raken van het begrip 'maalschap' was er lange tijd geen term om de gemene malen te benoemen. Na het wegvallen van de binding met de grond was voor veel malen de jaarlijkse vergadering met de aansluitende maaltijd het voornaamste bindende element. Het aantal verplichtingen was gering en de organisatie minimaal. Het was maar de vraag of zo'n los-vast gezelschap voldoende bestaansrecht zou hebben.

In de 17^e eeuw werd de reglementering strakker, vooral rond de wel of niet aanwezigheid op de bijeenkomsten. Je mocht je niet meer door iemand anders laten vertegenwoordigen, maar moest zelf lijfelijk aanwezig zijn. Er werden ook geen mensen meer toegelaten die minder dan een normale portie hadden. In 1659 werd besloten dat iedereen in Amersfoort wonende maal mondeling zou worden uitgenodigd en dat malen die toch afwezig waren gekort zouden worden op hun uitkering. Dit gold niet voor zieken en malen die uitstedig waren. Voor malen die buiten Amersfoort woonden gold dit korten niet. Rentmeesters die in de fout gingen werden dubbel gekort. In 1695 werden de regels verder aangescherpt. De nieuwe regels waren vooral bedoeld om de kas te spekken. Daar kwamen nog andere regels bij die met vererving te maken hadden en ook weer geld opleverden voor de malenkas.

Vanaf 1695 werden de vergaderingen formeler. De eerste rentmeester was voorzitter. Een nieuwe maal moest een verzoek tot toelating doen en bewijsstukken van zijn rechten laten zien. Als alle malen akkoord waren werd hij als *'lid van het college'* toegelaten.

Een korte tijd waren er kwartaalvergaderingen, maar deze werden later weer opgeheven en werd Sint Margriet in ere hersteld. De oudste bewaarde convocatie hiervoor is uit 1760. Hierin stond dat men geacht werd om 's voormiddags om half elf in de stadsdoelen aanwezig te zijn. Degene *die na elf uuren komt moet zijn praesentie tot drie guldens ten behoeve van 't gemeen missen*. Deze uitspraak staat heden ten dage nog steeds op de convocatie.

Het begrip 'college' paste in deze strakkere regelgeving. Ook komt deze term overeen met alle waterschapsbesturen in Eemland: colleges.

In 1770 werd de jaarlijkse verkiezing van de rentmeester afgeschaft. Voortaan zouden drie leden worden aangewezen voor de duur van tien jaar en ook daarna konden ze herkiesbaar zijn. Twee van hen zouden tijnsmeester zijn en één rentmeester, ondanks dat het tijnsmeesterschap weinig meer voorstelde.

Het college van de malen had als enig criterium voor toelating het bezit van één of meer malenporties. De meeste malen hadden één porties, maar enkelen hadden meer. Vrouwen werden niet toegelaten en ook gezamenlijke erfgenamen, instellingen en rechtspersonen niet. Onder deze laatsten was vanaf de vroegste tijd de abdij van Sint Paulus en het kapittel van Sint Pieter, beide in Utrecht. Na 1580 bleef de abdij nog tot 1715 in het bezit van twee hoeven en acht malenporties. In dat laatste jaar werd dit alles door de Staten van Utrecht verkocht. Het genoemde kapittel bleef als gesecculariseerde protestantse instelling bestaan tot 1811. Toen werd het bezit genationaliseerd en beheerd door de dienst der Domeinen die pas in 1857 de twee malenporties verkochten.

In de loop van de 17^e eeuw kwamen door legaten en anderszins nog enkele porties in handen van rechtspersonen: het weeshuis, de Armen de Poth en de fundatie van Peter Dirksz. Man, alle te Amersfoort. De fundatie bestaat nog steeds en heeft ook nog steeds haar malenportie. In 1818 deed het katholiek armenbestuur van Hoogland haar intrede. Tot op de dag van vandaag heeft die nog steeds een portie.

Degenen die een grote rol speelden bij vererving: notarissen! In de 17^e en 18^e eeuw waren er welgeteld 15 die een portie verwierven. Ook opmerkelijk: er waren vele malen katholiek. Rond 1700 was ongeveer de helft katholiek en de andere helft protestant. Dit was toevallig, want godsdienst speelde in de malen geen enkele rol. Politiek speelde geen rol van betekenis; in het laatste deel van de 18^e eeuw, toen orangisten en patriotten fel tegenover elkaar stonden en de patriotten een meerderheid in de malen hadden werd er zonder wanklank gezamenlijk met orangisten vergaderd.

Het beheer van de malengoederen

Het beheer van de gemeenschappelijke malengoederen was de voornaamste bestaansreden van de malen. Er zal grote verontwaardiging zijn geweest toen in 1580 zes malen het gemeenschappelijk bezit wilden verkopen. Waarschijnlijk kwam dit voorstel van de abt van Sint Paulus, die geld nodig had. Het idee vond geen genade bij de overige malen. Het gemeenschappelijke bezit bleef in de eeuwen daarna ongeveer hetzelfde. Zeer zelden werd er grond verkocht. In 1574 deden zij dat om een ruzie tussen een pachter van hun grond met een andere pachter van aangrenzend land van de burgemeester van Amersfoort; er werd grond aan deze laatste verkocht. Pas in 1656 werd er weer iets verkocht en weer was de koper de burgemeester van Amersfoort. Nog zeldzamer werd grond aangekocht. In 1742 werd een klein stukje grond gekocht in Boven Duist van ongeveer een halve morgen.

De verpachting van de landerijen vormde de voornaamste bron van inkomsten van de malen. Andere inkomsten waren de eerder genoemde boetes, rentes uit kapitaal, leges, e.d.

In 1672 (Rampjaar) en 1673 raakte het beheer als gevolg van de Franse bezetting in wanorde. De boerderij van de malen op de Fijengeer werd verwoest, pachters konden de pacht niet betalen, de rentmeester kon geen rekening opmaken en de schouw werd niet gehouden. Sint Margriet werd niet gehouden en uitkeringen vonden niet plaats. In de jaren daarna kwam alles echter weer langzaam op

gang. In 1676 werd er weer gedineerd en werd door de rentmeester weer verantwoording afgelegd, maar er vond nog geen uitdeling plaats. Pas in 1679 vond er weer een uitdeling plaats.

Die jaarlijkse uitdeling was verreweg de grootste uitgavenpost. Daarnaast waren er andere kosten zoals herstelwerkzaamheden, vergaderkosten (dineren!), personeelskosten en de normale kosten van landbeheer. Er werd jaarlijks zo goed als niets over gehouden: dat was ook de bedoeling, want de maalschap was niet uit op winstbejag. In de 18^e eeuw werd er iets meer in kas gehouden. Een grote uitgave was in de periode 1750-1755 toen in de Lage Scheut een stuk grond werd ingeplant met elzen en essen: het Scheuterbos, ook wel het Grote Malenbos genoemd. Dit bos werd niet verhuurd en het onderhoud bleef ook de jaren daarna op de malenkas drukken.

Sinds de 17^e eeuw werden ook belastingen een stijgende uitgavenpost: polder- en molengelden van de waterschappen en vooral dijkgeden.

Een college zonder publieke functies

Na het verlies van het schouwrecht moesten de malen hun bestaan voortzetten zonder publieke functies, zoals we al eerder zagen. Het college werd een privaatrechtelijk genootschap. De verpachting van gronden werd de voornaamste taak en er werd geregeld gesproken over de vraag of dit publiekelijk dan wel onderhands moest gebeuren. In 1851 vroeg men zich af of er geprofiteerd moest worden van de hoge grondprijzen en al de grond verkopen en het college te ontbinden. Dit werd te lande door de regering bevorderd en vooral in Overijssel werden de marken daar verkocht. In 1857 werd een stemming gehouden: een overgrote meerderheid besloot om alles te laten zoals het was.

De functies van rent- en tijsmeesters werden in de 19^e eeuw voor het leven bekleed. De laatsten werden aangeduid in de oude spelling: thinsmeester. Deze spelling wordt heden nog steeds gebruikt. De thinsmeesters waren belast met het toezicht op de landerijen en de pachters, de rentmeester met de administratie van inkomsten en uitgaven, het organiseren van verhuringen en houtverkopen, het notuleren van vergaderingen en de zorg over het archief. Ook de overboekingen van malenporties hoorden tot de taak van de rentmeester, indien nodig in overleg met de thinsmeesters. Op Sint Margriet moest de rentmeester rekening en verantwoording afleggen over het beleid van het afgelopen jaar. De thinsmeesters dienden de rekening tevoren te controleren en namens de aanwezige malen deze ter vergadering ondertekenen.

In 1891 was er een novum: de vergadering werd voorgezeten door Petrus Hermanus van Haselen, makelaar in Amersfoort, namens de thinsmeesters. Hij had de laatste zeven jaar als klerk op het notariskantoor de administratie van de malen gevoerd. Hij was echter geen lid van het college! Kon iemand die geen maal was wel rentmeester zijn? Reglementair was er niets op tegen, zo bleek. De stemmen staakten. De benoeming van de nieuwe rentmeester werd toen uitgesteld en de thinsmeesters zouden de komende tijd voor het beheer zorgen. De notulen van deze vergadering werden door Van Haselen opgesteld en in een buitengewone vergadering op 14 augustus door hem als rentmeester ondertekend; een paar dagen eerder had hij een malenportie kunnen kopen. In de instructie voor de rentmeester werd nu de bepaling opgenomen dat deze altijd maal moest zijn. De functie werd in de feite erfelijk. In 1920 werd Petrus Hermanus van Haselen opgevolgd door Wijnand van Haselen, deze in 1953 door Willem van Haselen en die in 1972 door weer een Wijnand van Haselen. In 2003 komt er een andere naam als rentmeester: Aart Veldhuizen. Deze laatste is nog steeds de rentmeester van het College van de malen op het Hoogland. Vanaf 1989 gold dat de rentmeester voor tien jaren werd benoemd met de mogelijkheid tot herbenoeming, maar met een leeftijdsgrens van 72. Dit gold overigens ook voor de thinsmeesters.

Ook betreffende de thinsmeesters valt de neiging tot erfelijkheid te zien. In 1876 werd Petrus van 't Klooster gekozen en na diens overlijden in 1886 volgde zijn zoon Anthonie van 't Klooster hem op. In 1926 werd diens zoon Petrus van 't Klooster gekozen en deze werd in 1963 opgevolgd door Antonius van 't Klooster en die in 1982 weer door Petrus Antonius Cornelis van 't Klooster. In 1994 wordt Bernard Sebastiaan van 't Eind thinsmeester. In 2003 verschijnt de eerste vrouw als thinsvrouwe: Aletta Catriena van 't Eind.

Ook thinsmeester Willem Tolboom was in 1912 zijn vader opgevolgd en werd in 1936 op zijn beurt

opgevolgd door zijn zoon Wilhelmus Tolboom. In 1988 trad zijn zoon Joannes Wilhelmus Tolboom aan.

In 1891 zag de nieuwe rentmeester Van Haselen dat het archief hiaten vertoonde: het malentransportboek, de rekeningboeken over de periode 1805-1862 en een kaart van de malenlanden ontbraken. Dit was al het geval toen hij zeven jaar daarvoor de administratie overnam. In 1892 bood maal Van den Bergh uit Den Haag aan om het archief in druk uit te geven. De vergadering van 1893 kende toen aan Van den Bergh de titel 'archivaris' toe. In 1898 verschenen bij Martinus Nijhoff in Den Haag drie delen van het malenarchief: nummers III, IV en V. Deze delen bevatten de rekeningen, voor zover niet verloren, van 1552 tot 1890 en het Eemlandboek. Het was de bedoeling om de eerste twee delen uit te geven die betrekking hadden op het functioneren van de maalschap, maar dat is er toen niet van gekomen. De vervaardiging van het nieuwe malenzegel betaalde Van den Bergh uit eigen zak.

In 1898 werden de instructies voor de rent- en thinsmeesters en de archivaris opnieuw vastgesteld en gedrukt. Het archief tot 1891 werd in bewaring gegeven bij het rijksarchief in Utrecht.

Veranderingen

In de 19^e eeuw begon het wat elitaire karakter van het college te verdwijnen. Personele relaties met het stadsbestuur van Amersfoort waren uitzonderingen. Wel bleven notarissen ruim vertegenwoordigd.

Vooraf in de 20^e eeuw wonen de malen steeds vaker buiten Amersfoort of Hoogland. De toegenomen mobiliteit zal daar mee te maken hebben. Maar ondanks dit gegeven blijft het belang van het behoud van het historisch gegroeide een groot nevendoeel.

Dat oude gebruiken lang gehandhaafd bleven wordt gestaafd door het volgende: pas in 1973 werd het presentiegeld op de vergadering op Sint Margriet opgetrokken van 3 gulden (vastgesteld in 1716) naar 10 gulden. Ook de aanwezigheid van vrouwen is lang tegen gehouden. Sinds het allereerste begin van de malen waren de leden mannen. In 1968 werd het voorstel om ook vrouwen toe te laten nog verworpen, maar in 1985 deed de eerste vrouw haar intrede: Antoinette van Esveld-Roëll. Zij was maal sinds 1983 en eiste toegang, indien nodig door dit bij de rechter af te dwingen, zich beroepend op art. 1 van de grondwet, die discriminatie op o.a. geslacht verbiedt. Het kort geding kon kort voor de bijeenkomst van 1985 worden afgeblazen; de rentmeester had een schrijven doen rondgaan en de vraag voorgelegd wat te doen: toegeven aan de eis of naar de rechter stappen die ongetwijfeld in het voordeel van mevrouw Van Esveld-Roëll zou uitspreken en dan kostte het de malen ook nog eens de proceskosten. Tweederde gaf toen aan geen bezwaar te hebben.

Ook in 1985 werd een commissie benoemd die de convocatie voor de generale bijeenkomst en de instructie uit 1898 moest aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden. Voortaan werd in de convocatie een scheiding aangebracht tussen stemgerechtigden en niet stemgerechtigde leden. Deze laatste categorie behelsden de instellingen en de gezamenlijke erfgenamen. Deze mochten zich voortaan wel laten vertegenwoordigen op de vergaderingen.

Deze herziening trok de instructie op tot statuut van het 'marktgenootschap'. Nieuw in dit statuut waren de bepalingen inzake de generale bijeenkomst, het stemrecht, de overdracht van malenporties en de instelling van een kascommissie. Ook de bode van het college, al eeuwenlang een functie, kreeg een juridische basis. In 1989 werd het statuut notarieel vastgelegd.

Belastingtechnische redenen maakten in 1995 een kleine wijziging van het statuut noodzakelijk. Voortaan zou vervreemding van malenporties ten gunste van derden pas mogelijk zijn als de medemalen geen belangstelling hadden. Door deze toevoeging kon betaling van vennootschapsbelasting voorkomen worden.

Een andere nieuwigheid was de gedwongen verkoop van grond, nodig voor de nieuwe rijksweg A1 in 1939. Ook de verbreding van de Bunschoterweg kostte grond, zo ook de reconstructie van de A1 in 1969. In 1947 was er een grote ruilverkaveling. In 1950 bleek echter dat de malen slechts kleine wijzigingen van gronden hadden ondergaan, maar alle oude namen waren behouden.

In de jaren '90 breidde Amersfoort zich sterk uit. Van de 55 hectare die het college rond 1990 nog bezat viel 20 hectare in het uitbreidingsplan Nieuwland. Opnieuw waren er stemmen die de gehele malen maar wilden opheffen, maar de commissie die de uitbreiding van Amersfoort volgde (de commissie vervreemding) moest ook proberen te komen tot grondruil. Met de ruil en aankoop van nieuwe grond vlotte het echter niet. In 1993 verkochten de malen het grootste deel van hun grond in plan Nieuwland: 20 ha 15 a 60 ca. In 1994 volgde nog een perceel weiland van 1 ha 9 a 60 ca. De opbrengsten waren zeer fors en er kon een eenmalige uitkering aan de malen worden gedaan, naar rato van het aantal porties wat een maal had. In 1996 werden twee percelen weiland aangekocht, samen 7 ha groot.

Maar: het 'zeer oude en voorname college van de Malen op het HOOGLAND', zoals de malen zich op iedere convocatie noemen, bestaat nog steeds en is springlevend! Het is niet de enige 'mark', ook in Drenthe en Overijssel zijn die er nog, maar wel een genootschap dat nog werkt, eigentijds met een diep historisch besef.

Bron: "Een zeer oud en voornaam college" van dr. C.Dekker